

**ROSSIYA VA ANGLIYANING MARKAZIY OSIYO
UCHUN RAQOBATI TARIXIDAN (XIX ASR OXIRI – XX
ASR BOSHLARIDA)**

Sanjar Yunusov,
Oriental universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada Buyuk Britaniya va Rossiyaning Turkiston uchun raqobatining yuzaga kelishi hamda kuchayish sabablari tahlil qilinadi. Taxminan qirq yil davom etgan ikki imperiyaning Markaziy Osiyo ustidan hukmronlik uchun kurashi o‘zaro kelishuv bilan yakunlangan. Biroq ushbu kelishuv mintaqa xalqlarining milliy manfaatlarini hisobga olmagan.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, Rossiya, Angliya, kurash, savdo.

Kirish

Markaziy Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi faqat savdo-iqtisodiy manfaatlar bilan emas, balki ushbu hududning butun Markaziy Osiyo makonidagi geosiyosiy ahamiyati bilan ham belgilanardi.

1864–1885-yillar davomida Rossiya qo‘shinlari Markaziy Osiyo ichkarisiga tobora chuqurroq kirib bordi. Bu harakat ikki bosqichda amalga oshirildi:

- a) 1860-yillarning oxirlarida Sirdaryoning yuqori oqimlarida Orenburg va G‘arbiy Sibir harbiy chiziqlari birlashtirildi;
- b) Kaspiyorti viloyatining bosib olinishi Rossiyaning Markaziy Osiyodagi harbiy yurishlarining eng yuqori cho‘qqisiga aylandi.

Aynan shu davrda Rossiya va Buyuk Britaniyaning manfaatlari to‘qnashdi.

Asosiy qism

Qrim urushidagi mag‘lubiyat Rossiya uchun Markaziy Osiyoning ahamiyatini kamaytirmadi, aksincha yanada dolzarb qildi. Bu hudud Buyuk Britaniyaning Hindistonda mustahkam o‘rnashib olishi natijasida yuzaga kelgan xavfga qarshi muhim geosiyosiy tayanch sifatida qarala boshlandi.

Bundan tashqari, Usmonli imperiyasi Qo‘qon, Xiva va Buxoro xonliklarini Rossiyaga qarshi yagona frontga birlashtirishga intilayotgan edi. Shu bilan birga, xonliklar o‘rtasidagi doimiy urushlar va ularning feodal davlat tuzilmalarining zaifligi qo‘shni davlatlar manfaatlariga mos kelardi.

Turkiston XVIII asrdayoq Eron va Xitoy agressiyasining obyekti bo‘lgan bo‘lsa, XIX asrga kelib Markaziy Osiyo davlatlari uchun eng katta xavf mustamlakachi Angliya tomonidan yuzaga kelgan edi.

Rossiya va Angliya o‘rtasidagi munosabatlar ayniqsa Markaziy Osiyo hududlari ustidan nazorat o‘rnatish masalasida keskinlashdi. Angliya Rossiyaning Bolqon yarimorolida ta’sirini cheklashga muvaffaq bo‘ldi, Kavkaz va Yaqin Sharqda ham faol siyosat yuritdi.

XIX asrning 40-yillaridan boshlab inglizlarning e’tibori Buxoro, Qo‘qon va Xiva xonliklariga qaratildi. Qrim urushidagi mag‘lubiyatga qaramay, Rossiya hukumati Turkistonda o‘z mavqeini mustahkamlash va Angliyaning mintaqaga kirib kelishiga yo‘l qo‘ymaslikka harakat qildi.

1847-yilda Rossiya tashqi ishlar vaziri Karl Nesselrode imperator Nikolay I ga yo‘llagan xizmat xatida Rossiyaning asosiy maqsadi yangi fuqarolar orttirish yoki katta iqtisodiy foyda olish emasligini ta’kidlagan. Uning fikricha, Rossiyaning asosiy vazifasi Katta Juzni o‘z ta’sir doirasiga kiritish, mintaqada tinchlik va xavfsizlikni ta’minlash hamda G‘arbiy Xitoy, xususan Qashg‘ar va Markaziy Osiyo bilan savdo aloqalarini rivojlantirishdan iborat edi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, Janubiy Qozog‘iston va Turkiston hududlarini bosib olish rejalari Hindistonga yurish uyushtirishni nazarda tutmagan. Rossiya hukumati, avvalo, Angliyaning ekspansionistik harakatlariga qarshi tayanch hudud yaratishga intilgan edi.

Bunday xavotir uchun asoslar ham mavjud edi. Chunki Buyuk Britaniya Hindistondan Lahorgacha yetib kelgan, Hirotda o‘z vakilini joylashtirgan va Amudaryoga tomon siljishni davom ettirayotgan edi.

Rossiyaning janubga siljishi va Angliyaning xavotirlari

Afg‘onistonga Xanikov boshchiligidagi ilmiy ekspeditsiya, Ignatyev boshchiligidagi diplomatik missiyaning Xiva va Buxoroga tashrifi hamda Chokan Valixonovning savdogar qiyofasida Verniydan Qashg‘arga qilgan safari natijasida Rossiyaning janubiy yo‘nalishdagi siyosiy va strategik rejalari aniq shakllana boshladi. Bu harakatlar Yevropa poytaxtlarida katta e‘tibor va xavotir bilan kuzatildi.

Londondagi siyosiy doiralarda Yaqin Sharq va Turkiston masalalari eng muhim tashqi siyosiy muammolardan biri hisoblanardi. Shu sababli Britaniya hukumati va moliyaviy-sanoat elitalari mazkur hududdagi voqealarni muntazam nazorat qilib bordilar. XIX asrning 70–90-yillarida Angliyaning mintaqadagi faoliyati Yevropa tarixshunosligida keng yoritilgan.

1856-yilda Rossiya tashqi ishlar vaziri lavozimiga tayinlangan Aleksandr Gorchakov o‘z faoliyatining dastlabki kunlaridan boshlab Angliya, Fransiya, Avstriya va Prussiyaning ekspansionistik intilishlarini cheklashga harakat qildi.

Bu vaqtda Angliya Amudaryogacha bo‘lgan hududlarda o‘z ta’sirini o‘rnatishga intilar, daryoning o‘ng qirg‘og‘idagi davlatlar siyosatini yakka o‘zi nazorat qilishni maqsad qilgan edi.

Afg‘oniston masalasi

1878-yilda Rossiya elchiligi Afg‘oniston amiri Sher Alixon huzuriga tashrif buyurdi. Bunga javoban Buyuk Britaniya ham o‘z elchiligini yuborishga urindi. Biroq amir ingliz missiyasini mamlakatga kiritishni rad etdi.

Shundan so‘ng Britaniya qo‘shinlari Haybar, Kuram va Bolan dovonlari orqali Afg‘onistonga bostirib kirdilar. Sher Ali Turkistonga qochib ketdi va shu yerda vafot etdi. Uning o‘g‘li Yoqubxon inglizlar belgilagan chegaralarni tan oldi hamda Kobulda Britaniya rezidentining faoliyat yuritishiga rozilik berdi. Bu rezident Afg‘oniston tashqi siyosatini nazorat qilish vakolatiga ega edi.

Rossiyaning Markaziy Osiyodagi muvaffaqiyatlari, ayniqsa Marv (hozirgi Mari shahri)ning egallanishi ingliz siyosiy doiralarida katta tashvish uygʻotdi. Natijada Buyuk Britaniya armiyasi 215 ming kishigacha kengaytirildi, ulardan 74 ming nafari yevropalik harbiylar edi.

1885-yilda Kushka daryosi yaqinidagi jangda general Komarov boshchiligidagi Rossiya qoʻshinlari afgʻon qoʻshinlarini tor-mor keltirdi. Ushbu voqea Britaniyada jiddiy xavotir uygʻotdi. Hatto qirolicha Viktoriya imperator Aleksandr III ga shaxsan maktub yozib, unda yashirin tahdidlar ham ifodalangan edi.

Angliyaning “hujumkor siyosati”

Mualliflarning taʼkidlashicha, Rossiyaning Markaziy Osiyodagi har qanday muvaffaqiyati Londonda ogʻriqli qabul qilingan. XIX asrning ikkinchi yarmida Britaniya hukumati “hujumkor siyosat” (forward policy) tarafdori boʻlgan.

1878-yil 13-fevralda Berlin kongressi ochilgan kuni admiral Hornbi boshchiligidagi oltita ingliz harbiy kemasi Konstantinopol yaqiniga keldi. Ularga rus qoʻshinlari shaharga kirgan taqdirda bombardimon boshlash haqida koʻrsatma berilgan edi. Taxminan ikki oy davomida urush boshlanish xavfi juda yuqori boʻlib qoldi.

Shuningdek, XIX asrning 80–90-yillarida Hindistonning shimoli-gʻarbiy chegaralariga yuborilgan ingliz harbiy ekspeditsiyalari ham aynan ushbu hujumkor siyosatning amaliy koʻrinishi edi.

Britaniya harbiy doktrinasiga koʻra: “Angliya quruqlik qoʻshinlari dunyoning barcha hududlarida ingliz manfaatlarini himoya qilishi, koloniyalarni saqlab qolishi va yangi hududlarni qoʻshib olishi kerak edi.”

Shu maqsadda Britaniya hukumati 328 ming kishilik harbiy kuchni saqlab turardi. Zarurat tugʻilganda koloniyalarni himoya qilish uchun 21 ming kishilik ekspeditsion korpus darhol joʻnatishga tayyor holatda ushlab turilgan.

Mustamlakachilik raqobatining kuchayishi

XIX asrning oxirgi choragi dunyoni bo'lib olish uchun kurashning keskinlashgan davri bo'ldi. Yirik davlatlar iqtisodiy, siyosiy va harbiy-strategik ustunlik uchun o'zaro raqobatlashdilar. Natijada tashqi tomondan mustaqil ko'ringan, amalda esa moliyaviy va diplomatik qaramlikka tushib qolgan davlatlar soni ortib bordi.

Britaniya hukumatining fikricha, Rossiya imperiyasi Hindiston chegaralariga tobora yaqinlashib borayotgan va Hindiston ishlariga ta'sir ko'rsatishga urinayotgan edi. Aynan shu sababli London Rossiyaning Bombeyda konsullik ochish haqidagi taklifini qariyb qirq yil davomida cho'zib keldi.

Rossiya uchun Hindistondagi konsullik nafaqat savdo-iqtisodiy manfaatlar, balki strategik razvedka va siyosiy axborot manbai sifatida ham muhim edi. Rossiya tashqi ishlar vazirligi Bombeydagi birinchi konsulga yuborgan ko'rsatmada Afg'onistondagi voqealarni diqqat bilan kuzatish vazifasi alohida qayd etilgan edi.

Rossiya va Angliya o'rtasidagi muzokaralar, Qashg'ar masalasi va 1907-yilgi konvensiya

Britaniya ma'muriyati Rossiyaning Hindiston yaqinidagi mavqei kuchayib ketishidan jiddiy xavotirda edi. London siyosatchilarining fikricha, Rossiya Hindiston hududiga to'g'ridan-to'g'ri emas, balki chegaraoldi davlatlar — avvalo Afg'oniston va Markaziy Osiyo orqali ta'sir o'tkazishi mumkin edi.

Shunday qilib, Markaziy Osiyoda ikki qarama-qarshi ekspansionistik oqim to'qnashdi. Rossiya ham, Buyuk Britaniya ham mintaqada mustamlakachilik siyosatini olib borar, bir-biridan xavfsiragan holda to'g'ridan-to'g'ri harbiy to'qnashuvdan qochishga intilar edi. Shu bilan birga, har ikki tomon o'z manfaatlarini amalga oshirish uchun “harakat erkinligi”ni saqlab qolishga harakat qildi.

Britaniya parlamentida bu masala bo'yicha quyidagi fikr ilgari surilgan: “Har qanday sharoitda ham Angliya Hindistondagi manfaatlariga daxldor masalalarda zarur deb hisoblagan barcha choralarni ko'rish erkinligini saqlab qolishga intiladi.”

Afg‘oniston masalasida esa ingliz siyosatchilari ushbu davlat hukumatini doimiy nazorat ostida ushlab turish zarurligini ta’kidlaganlar.

Kaufman va Turkiston siyosati

1867-yil noyabr oyida Konstantin Petrovich fon Kaufman Turkiston general-gubernatori etib tayinlangach, qo‘shni bekliklar va xonliklar bilan munosabatlarni shaxsan boshqara boshladi. U Peterburgdan imperiyaning xalqaro siyosatiga oid ko‘rsatmalar va maxfiy ma’lumotlarni muntazam ravishda olib turardi.

1869–1870-yillarda Turkiston ma’muriyati Rossiya Osiyo departamentidan Buyuk Britaniyaning mintaqadagi siyosatiga oid qator maxfiy ma’lumotlarni qabul qildi.

1869-yil 1-noyabrda Kaufmanga yuborilgan maxsus xatda Peterburg va London o‘rtasida Markaziy Osiyo masalalari bo‘yicha muzokaralar olib borilayotgani ma’lum qilindi. Muzokaralar harbiy-siyosiy hamda savdo masalalarini qamrab olgan edi.

Rossiya Osiyo departamenti direktori o‘z maktubida Rossiya va Angliya o‘rtasida “do‘stona kelishuv” zarurligini ta’kidlaydi. Britaniya vakili Duglas Forsit ham bu fikrni qo‘llab-quvvatlagan.

Forsitning fikricha, agar Afg‘oniston hukmdori Buxoro hisobidan o‘z hududlarini kengaytirishga urinsa, bu Rossiya bilan to‘qnashuvga olib kelishi mumkin edi. Shu sababli Angliya Afg‘onistonning shimolga tomon kengayishiga yo‘l qo‘ymaslikka va‘da bergan. Rossiya esa o‘z navbatida Afg‘onistonga nisbatan ta’siridan foydalanishi kerak edi.

Shunga qaramay, Peterburg hukumatida ehtiyotkorlik saqlanib qolgan edi. Rasmiy hujjatlarda so‘nggi yillardagi harbiy voqealar Rossiyani har qanday kutilmagan vaziyatga tayyor turishga majbur qilayotgani qayd etilgan.

Qashg‘ar va Yoqubbek masalasi

Forsit bilan erishilgan kelishuv Qashg‘ar masalasini ham qamrab olgan edi. Rossiya Qashg‘arni bosib olish niyatida emasligini, u bilan savdo aloqalarini saqlab

qolishini bildirgan. Biroq Peterburg Yoqubbekni mustaqil hukmdor sifatida tan olishdan bosh tortdi.

Rossiya hukumatining fikricha, Yoqubbekni tan olish uchun asos yetarli emas edi, chunki Xitoy ham uning hokimiyatini rasman tan olmagan edi.

Rossiyaning Norin daryosi yuqori oqimidagi harbiy istehkomlari Yoqubbekni tashvishga solayotgan edi. Biroq Peterburg bu istehkomlar hujumkor emasligini, ular 1860-yildagi Rossiya–Xitoy shartnomasi asosida Rossiya hududida qurilganini ta’kidlagan.

Mualliflarning qayd etishicha, Yoqubbek aslida Turkiston o‘lkasidan chiqqan bo‘lib, Qashg‘arda harbiy-teokratik davlat tashkil etgan va o‘zini amir deb e’lon qilgan.

1872-yilda Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori general Golovachev Kaufmanga Yoqubbek oilasining Qashg‘ardan chiqib ketishiga ruxsat berishni so‘rab murojaat qilgan. Ruxsat berilgan va hatto Yoqubbek oilasiga Rossiya xazinasini hisobidan moddiy yordam ko‘rsatilgan.

Yo‘l davomida Yoqubbekning rafiqasi va farzandlari Rossiya ma’muriyati tomonidan hurmat bilan kutib olingan, ularga sovg‘alar berilgan va zarur xarajatlar qoplangan.

Bu holat Rossiyaning Yoqubbekka nisbatan qat’iy dushmanlik emas, balki ehtiyotkor diplomatik muvozanat siyosatini yuritganini ko‘rsatadi.

Rossiya–Qashg‘ar munosabatlari

1872-yil avgust oyida Peterburgdan yuborilgan navbatdagi hujjatda Ili vohasidagi dunganlarning Rossiya fuqaroligiga qabul qilinishi haqidagi iltimosi rad etilgani ma’lum qilingan. Tadqiqotchilar buni Rossiyaning Yoqubbek bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslikka intilgani bilan izohlaydilar.

Keyingi yillarda Rossiya va Qashg‘ar o‘rtasidagi munosabatlar ancha yaxshilandi. Yoqubbek ikki davlat o‘rtasidagi “do‘stlik va hamjihatlik”ni

ta’kidlagan bo’lsa, Rossiya imperatori ham xuddi shunday mazmundagi javob yo’llagan.

Biroq Peterburgda Yoqubbekning inglizlarga yaqinlashayotganidan xavotir mavjud edi. Rossiya diplomatlari uning ingliz savdosiga alohida imtiyozlar berayotganini qayd etganlar.

Angliya va Rossiya manfaatlarining yaqinlashuvi

1874-yil 8-may va 15-may kunlari Britaniya parlamentida Markaziy Osiyo siyosati bo’yicha bo’lib o’tgan munozaralar shuni ko’rsatadiki, vaqt o’tishi bilan London va Peterburg ayrim masalalarda murosaga kelish zarurligini anglay boshlagan edilar.

Parlamentdagi muhokamalarda ingliz lordlaridan biri quyidagi fikrni bildirgan:

“Angliya va Rossiya manfaatlari aslida bir-biriga zid emas, aksincha ko’p jihatdan mushtarakdir. Ularni himoya qilishning eng yaxshi yo’li o’zaro ishonch va kelishuvdir.”

Mualliflar ushbu bayonotning samimiylik darajasiga baho bermasalar-da, Rossiya tomonidan ham hamkorlikka tayyorlik mavjud bo’lganini qayd etadilar. XIX asr oxiriga kelib ikki davlat o’rtasidagi qarama-qarshilik asta-sekin diplomatik muzokaralar yo’liga o’ta boshladi.

O’nlab yillar davom etgan geosiyosiy raqobat natijasida har ikki imperiya Markaziy Osiyoda to’g’ridan-to’g’ri to’qnashuv katta xavf tug’dirishini anglab yetdi. Shu sababli manfaatlar chegarasini aniq belgilash zarurati yuzaga keldi.

1907-yilgi Angliya–Rossiya konvensiyasi

Rossiya va Buyuk Britaniya o’rtasidagi muzokaralar oxir-oqibat 1907-yilda Angliya–Rossiya konvensiyasining imzolanishi bilan yakunlandi. Ushbu hujjat ikki imperiya o’rtasidagi o’ttiz yildan ortiq davom etgan geosiyosiy raqobatga yakun yasadi.

Mualliflarning ta’kidlashicha, ushbu kelishuvning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat edi:

- Qora dengiz bo‘g‘ozlari bilan bog‘liq Rossiya manfaatlarini himoya qilish;
- Angliyaning xavotirlarini yumshatish;
- ikki davlat o‘rtasidagi xavfli ziddiyatlarning oldini olish;
- Afg‘oniston masalasida o‘zaro kelishilgan siyosat yuritish.

Rossiya moliya vaziri V.N. Kokovsev 1907-yil 14-apreldagi maxsus yig‘ilishda shunday degan edi:

“Angliya bilan kelishuvga erishish uchun, ehtimol, Afg‘oniston masalasidagi ayrim strategik mulohazalardan qisman voz kechishga ham to‘g‘ri kelishi mumkin.”

Bu fikr Rossiya rahbariyatining geosiyosiy muvozanatni saqlash va Buyuk Britaniya bilan uzoq muddatli kelishuvga erishishga qanchalik katta ahamiyat berganini ko‘rsatadi.

Konvensiyaning oqibatlari

1907-yilgi konvensiya imzolangach, Angliya va Rossiya o‘rtasida Osiyoda siyosiy hamda harbiy hamkorlikning yangi bosqichi boshlandi.

Afg‘onistonda ikki davlat o‘rtasida savdo tengligi tamoyili joriy etildi. Bu orqali mintaqada iqtisodiy manfaatlarni muvozanatlashtirishga urinish kuzatildi.

Biroq mualliflarning ta’kidlashicha, ikki imperiyaning monopolistik manfaatlari to‘liq amalga oshmadi. Vaqt o‘tishi bilan Afg‘oniston:

- jangari panislomizm markazlaridan biriga aylandi;
- Markaziy Osiyoga noqonuniy qurol olib kirish yo‘llaridan biri bo‘lib qoldi;
- Rossiya imperiyasi xavfsizligi uchun yangi tahdidlar manbai sifatida qarala boshlandi.

Rossiya Tashqi ishlar vazirligining 1912-yildagi memorandumida aynan shu muammolar batafsil ko‘rsatib o‘tilgan edi.

Xulosa

Rossiya va Buyuk Britaniya o'rtasidagi Markaziy Osiyo uchun kurash XIX asr oxiri va XX asr boshidagi xalqaro munosabatlarning eng muhim geosiyosiy jarayonlaridan biri bo'ldi.

Fikrimizcha:

1. Markaziy Osiyo ikki imperiyaning strategik manfaatlari kesishgan hududga aylandi.
2. Rossiya va Angliya o'rtasidagi raqobat faqat harbiy yoki siyosiy emas, balki iqtisodiy va savdo manfaatlari bilan ham bog'liq edi.
3. Afg'oniston, Qashg'ar, Buxoro, Xiva va Qo'qon kabi hududlar “Katta o'yin”ning asosiy maydonlari vazifasini bajardi.
4. Har ikki davlat to'g'ridan-to'g'ri urushdan qochishga harakat qilgan bo'lsa-da, mintaqada o'z ta'sirini maksimal darajada kengaytirishga intildi.
5. 1907-yilgi Angliya–Rossiya konvensiyasi uzoq davom etgan raqobatga yakun yasadi, biroq bu kelishuv mintaqa xalqlarining manfaatlarini hisobga olmagan holda tuzildi.

Rossiya va Angliyaning qariyb qirq yil davom etgan Markaziy Osiyo uchun kurashi o'zaro kelishuv bilan yakunlangan bo'lsa-da, ushbu kelishuv Markaziy Osiyo xalqlarining milliy manfaatlarini va siyosiy taqdirini hisobga olmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Англо-русская конвенция 1907 г. и раздел Афганистана // Красный архив. — 1925. — № 3 (10). — С. 54—66.
2. Военная энциклопедия. Т. II. СПб. 1911.
3. История СССР. Том II. Россия в XIX веке. — М., 1949.
4. История XIX века / перевод с французского; под ред. академика Е.В. Тарле. — Т. 7. — М.1939. — 639 с.
5. История XIX века / перевод с французского; под ред. академика Е.В. Тарле. — Т. 8. — М.1939. — 564 с.
6. Казахско-русские отношения в XVIII—XIX веках (1771—1867 гг.).

6. Сборник документов и материалов. — Т. 2. — Алма-Ата, 1964. — 570 с.
7. Куропаткин А. Кашгария. Историко-географический очерк страны. — СПб., 1879. — 443 с.
8. Кляшторный С.Г., Колесников А.А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников. — Алма-Ата, 1988. — 224 с.
9. Исмаилов А.И. Страницы истории Южного Казахстана. — Шымкент, 2003. — 170 с.
10. Недзвецкий В. Военные средства Британской монархии // Военный сборник». — СПб., 1894. — Т. 208.
11. Прения в английском парламенте по среднеазиатскому вопросу. // Туркестанские ведомости. — № 90 от 11.06.1874.
12. Центральный Государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз.), Ф.И.-1, оп.34, д.12, л.л.11—32.